

LAURA GHINEA

**CONSCIENTIOUS OBJECTION IN THE WAR MOVIE
(WORLD WAR II)**

Laura Ghinea

University of Bucharest, Faculty of Philosophy, Bucharest, Romania

Email: laura.ghinea@drd.unibuc.ro

Abstract: Generally, through the questions it raises, philosophy has given cinema a rich reservoir of inspiration. Particularly, the theme of war gets an obsessive attention from the cinema. However, the conscientious objection, an important philosophical aspect of the war, is marginally treated in cinematography. Of the approximately 1,300 World War II films, only 1% discusses conscientious objection to war. The current article investigates this short list, providing, in the first part, a theoretical framework of the concept, through a diachronic foray into the debate on conscientious objection, which intertwines historical casuistry and theoretical perspectives, and in the second part an illustration and an analysis of how cinema has transposed the issue of conscientious objection in artwork. The research underlying this article reveals a two-folded philosophical significance of the war film centered on conscientious objection, despite the negative aspects that the industrialized culturalization through cinema may imply: on one hand, it raises awareness of the commonly marginalized matter of the conscientious objection, on the other hand, it seeks to solve the critical stake of accommodating the right to conscientious objection, hardly acquired by objectors throughout history and still treated superficially by society.

Keywords: conscientious objection, cinematography, philosophy of film, war film, just war.

OBIECȚIA DE CONȘTIINȚĂ ÎN FILMUL DE RĂZBOI (AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL)

Rezumat: În general, prin întrebările pe care le ridică, filosofia oferă cinema-ului un rezervor bogat de inspirație. În particular, tema războiului s-a bucurat de o atenție obsesivă din partea cinematografilei. Cu toate acestea, obiecția de conștiință, aspect filosofic important al războiului, este tratată marginal în producțiile cinematografice. Din aproximativ 1300 de filme despre al Doilea Război Mondial, doar 1% discută obiecția de conștiință la război. Articolul de față investighează această listă scurtă, delimitând, în prima parte, cadrul teoretic al conceptului, printr-o incursiune diacronică în dezbaterile referitoare la obiecția de conștiință, care împletește cazuistica istorică și perspectivele teoretice, iar în a doua parte oferă o ilustrare și o analiză a manierei în care cinema-ul a ecranizat problematica obiecției de conștiință. Cercetarea care stă la baza articolului scoate la iveală o dublă însemnătate filosofică a filmului de război centrat pe obiecția de conștiință, în ciuda aspectelor negative pe care le poate presupune culturalizarea industrializată prin intermediul cinematografilei: pe de o parte, crește gradul de conștientizare a problematicii obiecției de conștiință, în mod obișnuit marginalizată, iar pe de altă parte, încearcă o rezolvare a mizei critice de a acomoda dreptul la obiecția de conștiință, dobândit cu greu de-a lungul istoriei și tratat încă superficial de societate.

Cuvinte-cheie: obiecția de conștiință, cinematografie, filosofia filmului, film de război, război just.

1. Introducere

Acum un secol, cinematografia intra oficial în rândul artelor frumoase, ca „artă totală, spre care toate celelalte arte au tins, dintotdeauna”¹. Își pierde la scurtă vreme aura, căci, prin capacitatea sa tehnologică de reproducere, devine rapid o artă a maselor – criticată de Walter Benjamin, care considera că „industria cinematografică încearcă din răspuțeri să stimuleze interesul maselor prin spectacole care promovează iluzii și speculații dubioase”² sau de Theodor Adorno, care acuza industrializarea culturii, caracterizând filmul drept „iremediabil de popular”³ și ajungea să dezvolte o întregă teorie, împreună cu Max Horkheimer, sub sloganul "*Something is provided for all so that none can escape*". Dar până și ei recunosc impactul filmului în peisajul social. Filmul oferă unui corp public extins acces la o problematică amplă și se constituie ca vehicul pentru reflecția colectivă asupra unor teme majore.

În lucrarea de față mă voi apleca asupra uneia din aceste teme, comună cinematografiei și filosofiei – războiul. Mai precis, voi urmări reflectarea în film a unui aspect particular al războiului – opoziția la război pe motive de conștiință. Așteptarea este ca, până la final, să fie devoalată însemnătatea filosofică pe care filmul de război centrat pe obiecția de conștiință o poate avea, prin contribuția pe care o aduce la creșterea gradului de conștientizare a subiectului și prin încercarea de rezolvare a mizei critice a acomodării dreptului la obiecția de conștiință, conex libertății de conștiință, dobândit cu greu de obiectori de-a lungul istoriei și tratat superficial de societate.

Istoria semnalează războiul drept condiție permanentă a vieții, ceea ce poate explica obsesia cinematografiei pentru temă. Aproximativ 1300 de pelicule sunt dedicate numai celui de-al Doilea Război Mondial⁴ (WWII). Fie că vorbim de propagandă sau biografie, documentar sau dramă istorică, par a nu fi epuizate încă mesajele patriotice, justificările guvernelor militariste, recuperarea amintirilor

sau nevoile terapeutice de retrăire repetată a emoțiilor violente, în speranța vindecării.

Din multitudinea de filme dedicate WWII, un procent infim, sub 1%, adresează aspectul particular al opoziției la război pe motive de conștiință, cunoscut sub termenul „obieție de conștiință” (OC). Graficul interesului cinematografiei pentru acest subiect replică chiar destinul pe care obiecătorii de conștiință însșiși l-au avut de înfruntat de-a lungul istoriei. Inițial, OC a fost negată, ulterior - tolerată, pentru ca, într-un final, să devină un drept legitim. Astfel, la început, războinicii erau cei glorificați, iar cine refuza să participe la război, era considerat laș sau trădător; astăzi, sunt admirați, pentru curajul lor, cei ce se opun războiului⁵, iar poziția lor este considerată un act legal de rezistență. Aceste lucruri sunt transpuse în câteva filme de război, pe care le voi supune atenției în articolul de față.

Înainte, însă, consider necesară încadrarea teoretică a OC, utilă sub aspectul clarificării conceptului. Voi dedica, așadar, prima parte a lucrării corpului teoretic din jurul OC, iar cea de-a doua - modului în care cinematografia a tratat această temă filosofică în filmele WWII.

2. Cadrul teoretic al obiecției de conștiință

Plecând de la definiția OC ca „refuz de a participa la război în temeiul credinței, originată în creștinism, că luarea vieții umane, în orice circumstanțe, este rea”⁶, voi urmări șirul evenimentelor istorice din două unghiuri: 1) al teoriei războiului just și 2) al secularizării temeiului OC.

Recursul la istorie indică, în primul rând, legătura dintre război și OC. În examinarea OC se pleacă de la presupunerea că războaiele sunt, *ipso facto*, de necesitate, ceea ce ne conduce la doctrina războiului just, care intenționează să ofere o justificare morală a războiului, prin corpul său de principii *jus ad bellum* (dreptul moral de a iniția un război) și *jus in bello* (conduita morală în timpul războiului).

Augustin a propovăduit această doctrină în prima jumătate a secolului V, încercând să rezolve tensiunile etice generate de întrebarea „Ce anume justifică participarea unui creștin la război?”. El

legitimează războiul, atunci când este îndreptat împotriva păcătoșilor: „Acea care au purtat război ascultând de porunca divină sau în conformitate cu legile Sale, au reprezentat în persoanele lor dreptatea publică sau înțelepciunea guvernării și, în această calitate, au omorât pe oamenii răi; astfel de persoane nu au încălcat în niciun caz porunca *Să nu ucizi.*”⁷ Această poziție a fost folosită pentru justificarea cruciadelor. În ciuda nedreptăților pe care le implică și a inferiorității în raport cu idealurile creștine, războiul e un instrument al politicii, iar creștinii nu îl pot evita întru totul. Orice obiecție adusă unui război just ar echivala cu un act de nesupunere față de un suveran drept, a cărui voință reflectă Voința Divină.

În secolul XIII, Toma de Aquino stabilește limite etice clare privind obligația de a asculta de conducători și datoria de a participa la război. Datoria *prima facie* a prințului este să se abțină de la război⁸; dacă acest lucru nu este posibil, războiul trebuie purtat la comanda unui suveran de drept, urmărind o cauză justă (*cassus belli*), iar intenția beligeranților trebuie să fie una bună⁹. Tripla legitimare impune oricui obligația de a se supune ordinului, iar OC își pierde temeiul.

Odată cu Toma de Aquino, asistăm la o lărgire a sferei preocupărilor din jurul doctrinei *jus ad bellum*. Interesul e, deopotrivă, teoretic și practic pentru așa-numita „epocă întunecată”, când Europa s-a transformat în scena unor spectacole sângeroase. Începutul de secol XVI este marcat de reforma protestantă. Martin Luther întărește apelul creștin la evitarea violenței, însă majoritatea sectelor și curentelor protestantiste nou înființate îmbrățișează doctrina războiului just, așa cum o făcuse și Biserica Catolică înainte.

În acest context, teoreticienii reprezentativi ai doctrinei *jus ad bellum* – Vitoria, Suarez, Gentili și Grotius – au încercat să pună bazele unor proceduri administrative care să confere cetățenilor dreptul de a nu fi obligați, împotriva conștiinței lor, să participe la război. Atenția lor s-a concentrat pe OC în raport cu *casus belli* și s-a distins între situațiile clare în care cauza era nedreaptă și cazurile îndoielnice. În privința cazurilor îndoielnice, obligația morală era de a participa la război, în temeiul argumentului răului cel mai mic – este mai moral să lupți, decât să trădezi țara, lupta cu propria conștiință fiind mai puțin

importantă. Singur, Grotius ajunge la o concluzie opusă – „Dezobediția în situații de acest tip este un rău mai mic decât uciderea, mai ales decât uciderea multor oameni nevinovați”¹⁰. Opinia sa minoritară extinde baza teoretică pentru OC.

Pentru a rezuma, poziția standard în tradiția clasică combină dezaprobarea morală față de război cu aprobarea lui, în anumite circumstanțe și stipulează o datorie *prima facie* a cetățenilor de a participa la război, având ca efect ilegitimarea OC și ca motiv principal păstrarea statului ca vector al justiției. Această poziție este amendată de unele opinii ale teologilor creștini, care exclud problematizarea păcatului și în situațiile de război în care viața proprie este în pericol, nu doar în privința războiului just.

Interesul pentru doctrina războiului just în relație cu OC înregistrează un declin odată cu Thomas Hobbes. Teoria acestuia privind guvernarea civilă, expusă în *Leviathan*, se formulează ca răspuns la o întrebare majoră a filosofiei politice – pe ce baze indivizii ar trebui să se supună (*obey*) unui conducător? Hobbes rămâne adeptul unei versiuni minimale a libertății de conștiință (conștiința privată) – cetățenii au libertatea de a gândi orice, însă formele de manifestare a gândirii lor trebuie să se înscrie în limitele legilor impuse de suveran. Cu alte cuvinte, Hobbes aprobă libertatea de conștiință, dar restrânge manifestarea ei, căci impune o loialitate absolută față de stat. Oricare ar fi războiul pe care suveranul decide să-l poarte, el este just *per se*, căci suveranul este gardianul păcii.

Totuși, pe lângă argumentul dreptului inalienabil și prevalent la autoconservare, Hobbes formulează două excepții care permit sustragerea de la porunca suveranului de a participa la război: „Un om căruia i se poruncește să lupte ca soldat împotriva dușmanului, poate să refuze, fără a comite o nedreptate, atunci când pune în locul său un soldat suficient de apt” sau când este lipsit de curaj – „evitarea bătăliei nu este o nedreptate, ci o lașitate” și „trebuie să se țină seama de sfiala înăscută a bărbaților care au un curaj femeiesc”¹¹. Niciuna din aceste excepții nu aduce explicit în discuție OC, dar ne putem imagina că refuzul pe temeiuri de conștiință ar fi fost posibil doar disimulându-se ca incapacitate de a lupta. În teoria lui Hobbes, conștiința este circumscrisă în sfera moralității, însă nu și războiul, căci războiul

aruncă indivizii în acea stare naturală conflictuală, în care „nu există lege; și unde nu există lege, nu există nedreptate”¹².

OC la serviciul militar rămâne de importanță secundară până după Revoluția Franceză, când apare conceptul modern de „națiune înarmată”, cu un corp militar profesionalizat, și chiar până în a doua jumătate a secolului XIX, când modelul armatei de militari profesioniști și militari de rezervă, fasonat de Prusia și apoi de Germania¹³, a fost copiat de celelalte puteri. Noile contexte istorice au avut ca efect răspândirea conșcripției voluntare, încurajată de răsplătirea cu privilegii financiare sau de statut. Principalul motiv al acordării statutului de obiector de conștiință rămâne faptul că numărul celor ce apelau la exonerare era destul de mic, nereprezentând un risc direct asupra capacității statelor de a se mobiliza pentru război.

Primele decade ale secolului XX aduc primele mișcări de amploare care încorporează ferm principiul OC. Aceste mișcări au generat dezbateri aprinse, ce stau la baza recunoașterii actuale a dreptului la OC ca drept individual. O explicație a creșterii numărului de obiectori este aceea că statele implicate în Primul Război Mondial au reintrodus recrutarea universală. Deși, teoretic, subiectul a fost readus în atenție, în practică, marile puteri au negat dreptul legal la OC. Un document oficial al ONU estimează că peste 16 000 de obiectori de conștiință au refuzat serviciul militar în Regatul Unit și circa 4 000 în Statele Unite¹⁴. În Germania, obiectorii de conștiință erau plasați în instituții mentale, iar în Franța erau judecați de Curtea Marțială și condamnați la închisoare. Totuși, până la sfârșitul Primului Război Mondial, câteva state adoptaseră deja o legislație care recunoștea OC, dar care păstra obligativitatea serviciului militar necombatant. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, situația este similară – recrutarea este din nou folosită pe scară largă, ceea ce conduce la repunerea în discuție a problemei și la elaborarea mai scrupuloasă a unui cadru legislativ care să ofere OC recunoaștere, uneori chiar constituțională.

Efectul catastrofic al transgresării limitelor etice în cele două cele mai mortale conflicte din istoria omenirii a fost un test critic pentru gândirea morală, a redeschis scena dezbaterii și a forțat

implementarea unui cadru legal pentru garantarea dreptului de a refuza serviciul militar. Germania postbelică, în urma tarei morale lăsată de nazism și a proceselor de la Nurenberg, a stipulat, în Constituția din 1949, cele mai liberale prevederi privind OC. Întregul Occident și-a revizuit cadrul legal pentru a o acomoda. Estul Europei, în lipsa unei tradiții liberale, justificată geo-politic, se aliniază mai târziu, după 1990, programului de recunoaștere a dreptului la OC.

În zilele noastre, numărul războaielor a scăzut dramatic, iar acest lucru se datorează eforturilor de a pune în practică un cadru etic ale cărui baze originează în gândirea morală a primelor secole ale erei noastre. Reiterarea, la secole distanță, a criteriilor războiului just, într-o formă aproape identică cu cea datând de la începuturile dezbaterii, ar putea dezamăgi așteptările ca războiul să fie nu doar mai scrupulos normat, ci abolit cu totul. Progresul, în acest sens, pare extrem de lent, iar idealul unei păci universale, încă departe. Tradiția teoretică a războiului just a stagnat într-o atitudine ce combină dezaprobarea morală cu permisiunea morală, în anumite circumstanțe, a războiului. Discuția în jurul OC e caracterizată de o interogare constantă a permisivității și de o justificare muabilă, explicată istoric printr-o trecere de la forme totalitare la forme liberale ale societății, dar și prin perspectiva faptului că, în condiții de război, considerate excepționale, este suspendată o parte a legislației specifice sistemelor bazate pe valori umaniste sau pe reguli apropiate de cele ale democrației, care poate include anumite drepturi individuale, printre care și cel referitor la o posibilă clauză de conștiință.

Recursul la istorie, dezvăluie, pe lângă pluralitatea nuanțelor argumentative, o altă variație importantă în analiza OC, și anume schimbarea treptată a caracterului temeiului care justifică OC, de la religios, la secular.

2.1. Fundamente religioase și seculare ale OC

Legătura dintre *religie* și OC originează în primul refuz de a participa la război pe temeiul religios că luarea vieții umane contravine învățăturilor creștinismului¹⁵ și are o istorie de aproape două mii de ani, ea continuând în prezent. Voi derula evenimentele

istorice relevante pentru discuția de față, de data aceasta cu scopul de a marca mutațiile care s-au produs în *natura* temeiului OC.

Primele două secole de creștinism nu oferă dovezi clare ale OC. Însă, în jurul anului 170, ia naștere o mișcare ce consideră credința creștină incompatibilă cu serviciul militar. Pe lângă porunca a șasea *Să nu ucizi* – Ies. 20, 13 și doctrina celui alt obraz – Matei 5, 38-41, Tertullian aduce alte două argumente care subliniază incompatibilitatea dintre credința creștină și profesia militară: riscul expunerii la practici pagâne (pe acest temei, credincioșii erau încurajați să se opună conșcripției militare) și argumentul slujirii la doi stăpâni¹⁶ (pe acest temei, este imposibil să onorezi, deplin și concomitent, *sacramentum militare* – jurământul uman făcut Împăratului și *divinum sacramentum* – jurământul divin făcut lui Dumnezeu).

Din a doua jumătate a secolului III, încep să parvină dovezi¹⁷ ale persecuției multora și martirizării unora. OC era considerată un martiriu de adepții timpurii ai creștinismului și aspru pedepsită de autoritatea romană¹⁸.

În secolul IV are loc primul Conciliu de la Arles (314) și creștinismul devine religie oficială a Imperiului Roman. Printre decretul Conciliului se numără și excomunicarea obiectoarelor de conștiință. Odată cu unirea oficială a bisericii cu statul, asistăm la cristalizarea conștiinței creștine, prin aprofundarea normelor morale specifice, ce impuneau adepților o conduită pacifistă, care intra adesea în conflict cu atitudinea expansionistă a Imperiului, care impunea cetățenilor obligația de a îndeplini sarcini militare. Pentru a concilia cele două aspecte, s-a recurs la distincția dintre *bellare* (a lupta, deci a ucide) și *militare* (a servi ca soldat)¹⁹, ce a permis tranziția de la intransigență absolută, la acceptare resemnată (servind armatei, cetățenii puteau să-și câștige existența). Totodată, în încercarea de a suprapune apărarea credinței cu apărarea imperiului, Biserica introduce doctrina războiului just, despre care am tratat anterior.

Deja, la începutul secolului V, doar o minoritate, formată din clerici și călugări, era scutită de serviciul militar. Decretul imperial ale lui Honorius și Theodosius II²⁰ prescriau că doar creștinii pot fi soldați ai armatei romane, ceea ce a dus la o creștinare accelerată în

Imperiu și o presiune sporită asupra celor care depuneau mărturie despre credința lor, opunându-se formelor de violență și cruzime, inerente războiului. În același timp, însă, conștiință de beneficiile *Pax Romana*, dobândită prin război, Biserica afișează o atitudine pozitivă față de serviciul militar. Dezbaterea continuă și regăsim atât îndemnuri la rezistență, în scrierile lui Clement din Alexandria, Origene, Irenaeus, Tertullian sau Lactanius, cât și relatări despre soldați, precum Martin din Tours sau Victricius din Rouen, care au părăsit armata din motive religioase²¹. În baza poziției tolerante a Bisericii și în lipsa unor dovezi istorice concludente ale persecuției obiectoarelor de conștiință, se poate presupune că numărul lor nu a crescut semnificativ în primii 500 de ani de creștinism în Imperiu, fiind redus la membrii mănăstirilor, care fuseseră deja exonerati de la datoria militară.

După prăbușirea Imperiului Roman de Apus, fenomenul de creștinare continuă sub forma unui proces lung, realizat de sus în jos și finalizat, în general, prin *manu militari*. Nu am găsit dovezi istorice care să indice o creștere simptomatică a fenomenului OC până în secolul XV, dar, având în vedere numărul mare de războaie care au zguduit Europa de-a lungul întregului Ev Mediu și amplificarea sentimentului religios, odată cu extensiunea creștinismului, pot presupune că numărul obiectoarelor a continuat să crească, fără să devină, totuși, o problemă serioasă. În baza acelorași premise, se poate infera că temeiul OC rămâne exclusiv religios.

Un moment important îl constituie apariția protestantismului, la început de secol XVI. În linia pacifismului promovat de Martin Luther, a opiniilor că violența nu este apanajul creștinismului, au luat naștere câteva secte ultra-pacifiste, auto-intitulate „creștini fără apărare”, precum Anabapțiștii și *Quakerii*²². Aceste grupuri protestante minoritare au opus autorității politice credința lor, refuzând să se alăture armatei. Secte religioase disidente, precum acestea, au rămas într-atât fidele idealului pacifist, încât, în ciuda persecuțiilor, au stabilit o adevărată tradiție a OC. Tipul acesta de separatism religios a fost recunoscut ca „embrion al ideilor moderne ale separării bisericii de stat”²³. După secolul XV, numeroase alte denominații religioase s-au desprins din primele secte fidele pacifismului creștin primitiv și s-au

răspândit în întreaga Europă și în America. Este cazul menoniților²⁴, al pietiștilor germani, al comunității Amish și, mai târziu (secolul XIX), al Martorilor lui Iehova, grupul religios cu cel mai mare număr de obiectori de conștiință condamnați la închisoare²⁵. Ei au fost ținta persecuțiilor secole la rând, însă, cu timpul și în schimbul unor taxe²⁶ sau servicii alternative, OC pe temei religios a fost informal acomodată, fără să fie, însă, recunoscută ca drept formal. Consecvența obiectoriilor a făcut ca, încetul cu încetul, statutul lor să capete recunoaștere legală. Acest lucru se întâmplă pentru prima dată în coloniile britanice din America, la sfârșitul secolului XVII și începutul secolului XVIII. Recunoașterea dreptului la OC a bisericilor pacifiste tradiționale se extinde gradual în America.

Până în secolul XX, în Europa a fost negat orice drept legal la OC. Primul Război Mondial aduce o schimbare majoră: pacifiștilor religioși li se alătură antimilitariști care opun războiului argumente seculare, împrumutate din ideologiile anarhiste sau socialiste emergente²⁷ ori izvorâte din crezul pacifist nereligios al asociațiilor reformiste liberale, care încep să se formeze după modelul celor din America. Creșterea numărului obiectoriilor de conștiință, precum și secularizarea temeiului refuzului de a lua parte la război a transformat problema OC dintr-una nesemnificativă politic, într-o dificultate de ordin general. Danemarca, Norvegia, Suedia și Olanda sunt primele țări care adoptă, în Europa, prevederi legale privind statutul obiectoriilor de conștiință pe motive religioase, iar în 1922, Norvegia extinde prevederile pentru a-i acomoda și pe cei care își bazau obiecția „pe alte motive serioase de conștiință”²⁸. Este prima ruptură cu tradiția anterioară de limitare a statutului de obiectori de conștiință la cei a căror opoziție se baza exclusiv pe un temei religios. După al Doilea Război Mondial, Marea Britanie și Statele Unite au extins și ele definiția obiecției de conștiință, astfel încât să ofere acoperire legală așa-numiților „obiectori sinceri”²⁹, care opuneau recrutării militare argumente seculare. Extinderea conceptualizării OC are consecințe directe în plan social și politic (înstituirea unor noi standarde de toleranță pentru obiectorii de conștiință și reconsiderarea radicală a relației dintre individ și stat) și este reflectată de o serie de decizii judecătorești importante, care au avut loc în America, între al Doilea Război Mondial și până după

începerea Războiului din Vietnam (1961). Voi enumera, în cele ce urmează, deciziile, indicând momentele importante ale procesului de secularizare a temeiului OC.

În 1940, administrația Roosevelt introduce conscripția militară universală (inclusiv pe timp de pace), ca parte a unui program vast de reînarmare. Decizia, considerată militaristă și antidemocratică, stârnește un puternic val pacifist, format deopotrivă din persoane religioase și nereligioase. Dezbaterile în Congresul american, se finalizează, printre altele, cu promulgarea Legii privind Instrucția și Serviciul Selectiv. Secțiunea 5 a acestui act stipulează: „Nimic din conținutul acestei legi nu va fi construit pentru a impune instrucție militară și serviciu combatant oricărei persoane care, din motive de formare și credință religioasă, își opune conștiința participării la orice formă de război. Orice persoană care solicită scutirea de la serviciul militar, pe motiv de conștiință [...], va fi încadrată în serviciul necombatant [...]”³⁰. Așadar, temeiul obiecției trebuia să fie religios, pentru ca o persoană să fie exceptată de la conscripție, convingerile filosofice, sociale sau politice fiind considerate doar un cod personal. De aceea, în 1946, în procesul *SUA vs. Berman*, Curtea decide că „filosofia, morala și politica socială, fără conceptul de zeitate, nu sunt considerate religie” și, ca urmare, cererea lui Herman Berman de a fi exonerat de la serviciul militar este respinsă. Nu i se contestă sinceritatea argumentelor aduse în instanță, dar, pentru că nu credea în Dumnezeu sau în vreun zeu, așa cum prevedea legea, nu i se dă câștig de cauză. În 1948, Congresul american revizuieste această lege, astfel încât sintagma „formare și credință religioasă” devine „credința unui individ în legătură cu o Ființă Supremă”, dar în 1964, în timpul procesului *SUA vs. Seeger*, Curtea decide că amendamentul din '48 este neconstituțional, contravenind Primului Amendament, care garantează libertatea religioasă, aceasta nerezumându-se la credința într-o Ființă Supremă. Totodată, Curtea acceptă argumentele lui Daniel Seeger, conform cărora relația cu un ideal pacifist superior nu este obligatoriu verticală (om/Dumnezeu), ci poate fi și orizontală (om/umanitate), fără a-i știrbi importanța, iar refuzul nu trebuie să aibă origine neapărat într-o sursă externă (precum divinitatea), ci poate veni „din adâncurile minții sale, numind-o conștiință”. În urma acestui

proces, Curtea Supremă lărgeste definiția OC pentru a-i include și pe obiectorii care sunt sinceri în raport cu o preocupare supremă pentru ceea ce ei iau în serios, fără nicio rezervă³¹. Un alt progres este înregistrat în 1970, în procesul *SUA vs. Welsh*, când Curtea decide că o convingere de natură morală sau umanistă e la fel de validă ca o credință religioasă³². Este un moment cheie în istoria dezbaterii, prin care temeiul obiecției de conștiință se liberalizează, astfel încât argumentele seculare capătă aceeași greutate, iar ateilor care își pot demonstra profunda aversiune morală față de război le este acordat statutul de obiector de conștiință. Devotamentul față de un concept abstract, de o altă natură decât cel religios, precum pacea, dreptatea, iubirea față de semenii, care își găsește sursa în interiorul individului și necesită, pentru îndeplinire, un angajament activ față de o comunitate, în particular sau umanitate, în general, nu poate fi caracterizat doar ca fiind un cod moral personal, așa cum decisese Curtea Supremă în 1946. Prin urmare, „fiecare om are dreptul să-și urmeze propria conștiință și să stabilească în ce măsură poate să-și slujească țara, umanitatea și pe Dumnezeuul său”³³.

În Europa, constituțiile țărilor occidentale, introduc, rând pe rând, dispoziții legale privitoare la OC, prin care sunt acceptate temeiurile seculare. După Marea Britanie, Danemarca, Suedia și Norvegia, Germania este țara care extinde definiția OC pentru a acomoda temeiuri non-religioase. Articolul 4 al *Grundgesetz* prevede inviolabilitatea libertății religioase și de conștiință, a profesării unui crez religios sau filosofic, precum și faptul că „nici o persoană nu va fi obligată împotriva conștiinței sale să presteze serviciul militar care implică utilizarea armelor”³⁴.

Aceste exemple sunt paradigmatic pentru procesul de secularizare a OC, dar ele indică, totodată, anumite limite în tratarea subiectului. În primul rând, în linia tradiției istorice occidentale, libertatea conștiinței a fost echivalată cu libertatea religioasă și ele continuă să fie strâns legate, spre deosebire de tradiția orientală, care le separă³⁵. O altă limitare este preeminența argumentului religios. În ciuda extinderii definiției OC, dezbaterile actuale par să privilegieze în continuare temeiurile religioase, pe când temeiurile umanist-seculare încă sunt controversate.

Totuși, istoria pe care am derulat-o în această secțiune indică dovezi clare ale progresului moral. Lungul drum parcurs de umanitate pentru câștigarea libertății de conștiință, din care derivă și dreptul la OC, continuă în zilele noastre și este reflectată de o serie de *filme*, despre care voi trata în continuare.

3. Obiecția de conștiință în filmele de război WWII

Conform taxonomiei întocmite de Eric R. Williams³⁶, filmul de război este unul din cele 11 super-genuri ale cinematografului. De regulă, el redă confruntarea unui grup de indivizi cu moartea, creând o așteptare viscerală a unui final în care inamicul este învins, dacă eroul își dă seama cum. Construcția narativă are în centru patru tipuri de caractere – eroul (terifiat emoțional, dar puternic moral și mental), comandantul (conduce spre victorie), camarazii (uniți și gata de sacrificiu) și inamicul (invizibil sau rar invizibil) – iar, la bază, teme specifice genului: inumanitatea războiului, voința de a supraviețui, onoarea, sacrificiul. În particular, filmele dedicate WWII par să atragă, după cum remarca Frank Cottrell-Boyce, autor și scenarist britanic, prin certitudinea morală a acestui război (a fost numit „războiul bun”), care conferă simplitate înțelegerii: „Încercați să explicați Războiul Rece copiilor – era vorba de o geografie metafizică a Europei, care a dispărut complet. În schimb, nu au nicio problemă să înțeleagă despre ce au fost debarcările din Normandia”.

Filmul de război centrat pe OC păstrează temele principale, ritmul narativ și atmosfera caracteristice genului, dar tipologia personajului principal se schimbă și aduce, în plus, tensiunea etică generată de conflictul interior al eroului dintre o datorie (față de țară) și o convingere personală (cel mai adesea religioasă). Lupta se poartă nu doar pe câmpul de bătălie, între armatele inamice, ci pe încă alte două fronturi, în cadre mai restrânse și mai profunde: între obiectorul de conștiință și camarazii săi, perplecși în fața refuzului compatriotului lor de a lupta într-un război considerat just și, interior, între datoria și credința obiectorului de conștiință. Personajul obiectorului de conștiință se decupează prin forța morală pe care o opune animozității

lor. Traseul său, de la laș la erou, reproduce întreaga istorie a statutului OC, derulată în prima secțiune.

Cercetarea pe care am întreprins-o a scos la iveală un număr foarte mic de filme cu subiect de investigație filosofică OC (zece din cele 1300 dedicate WWII)³⁷. Redau mai jos lista lor³⁸, după care voi întreprinde o analiză de ansamblu, căci limitele acestui articol nu permit o dezvoltare mai amplă.

Apariție	Film	Producție	Gen	Subiect
1958	<i>The Deep Six</i>	SUA	Dramă	Chemat să lupte în WWII, Alec Austin, locotenent în rezervă al marinei militare, încearcă să împace datoria față de țară cu respectul față de credința grupului religios din care face parte (<i>Quakers</i>).
1959	<i>The Human Condition</i>	Japonia	Dramă	Kaji, pacifist japonez, se zbate să-și păstreze umanitatea în contextul WWII, din poziția de supraveghetor al lagărului de muncă silnică în minele din Manciuria, apoi ca soldat al armatei japoneze, silit să lupte în numele unei cauze imperialiste agresive. Corectitudinea sa morală îi atrage persecuții brutale.
1961	<i>Tu ne tueras point</i>	Copro_ducție Italia/Franța Iugoslavia/Liechtenstein	Dramă	Jean-François Cordier, pacifist francez este condamnat la închisoare pentru refuzul de a îmbrăca uniforma militară. Aici întâlnește un preot german (Horst Frank), arestat pentru uciderea unui partizan francez în timpul WWII. Cei doi se angajează într-o serie de dialoguri despre moralitate, religie și obediență a ordinelor militare.

1972	<i>A Family at War - A Faint Refrain</i>	UK	Dramă	La sfârșitul WWII, întoarcerea acasă a lui Michael Armstrong, obiector de conștiință trezește animozități în propria-i familie, care îl consideră un idealist naiv, datorită credinței sale într-o societate compasională și convingerilor că războiul este o formă și mai violentă de opresiune (luptând împotriva opresiunii naziste, aliații au devenit ei înșiși opresori: „Churchill... Hitler... Hitler l-a numit al Treilea Reich, noi l-am numit Imperiul Britanic. Care este diferența, până la urmă?”).
2000	<i>The Good War and Those Who Refused to Fight It</i>	SUA	Docu_mentar	Prezintă mărturiile câtorva obiectori de conștiință din America, supraviețuitori ai WWII. Înfruntând disprețul unei națiuni, pentru a-și dovedi patriotismul, și încercând să rămână, totodată, fideli principiilor lor, ei s-au oferit voluntari în experimente medicale periculoase, au servit în instituții mentale sau au prestat alte servicii cu risc ridicat, în schimbul celui militar.
2002	<i>Foyle's War - Lesson in Murder</i>	UK	Dramă	Detectivul Foyle investighează aparenta sinucidere în închisoare a unui pacifist și amenințările cu moartea la adresa judecătorului Gascoigne, care se pronunțase împotriva statutului de obiector de conștiință al acestuia.
2004	<i>The Conscientious Objector</i>	SUA	Docu_mentar	Desmond Doss, care a servit ca sanitar în timpul bătăliei de la Okinawa, refuză să poarte arma în război și devine primul soldat din istoria americană decorat cu Medalia de Onoare pentru actele sale de curaj înfăptuite fără să fi atins o armă.
2016	<i>Hacksaw Ridge</i>	SUA	Dramă	Bazat pe povestea reală a soldatului Desmond Doss, care, pe lângă ororile războiului, înfruntă batjocura camarazilor la adresa credințelor sale religioase, dovedindu-și curajul și patriotismul prin salvarea vieților celor din prima linie, și nu prin uciderea altora.

2018	<i>The School Girl, the Nazis and the Purple Triangles</i>	SUA	Docu_mentar	Documentează persecuția nazistă a Martorilor lui Iehova, care au fost printre primii prizonieri din lagărele de concentrare pentru refuzul lor de a spune <i>Heil Hitler</i> sau de a se alătura armatei naziste.
2019	<i>A Hidden Life</i>	UK	Dramă	Bazat pe povestea reală a austriacului Franz Jägerstätter, obiector de conștiință în WWII, condamnat la moarte și executat pentru refuzul de a lupta în armata nazistă.

Producțiile cinematografice enumerate sunt majoritar occidentale, una singură fiind realizată în Japonia – trilogia „Condiția umană”, capodoperă a cinema-ului japonez și mondial. Majoritar este și temeiul religios al obiectorilor de conștiință - în general, membri ai bisericilor tradițional pacifiste (*Quakers*, Martorii lui Iehova, Adventiști de Ziua a Șaptea).

Miza critică a acestor filme este aducerea în atenție a dreptului la OC, conexe libertății de conștiință, dobândit cu greu de obiectori și tratat superficial de societate. Scopul moral se dorește superior altor filme de război, întreaga narațiune fiind direcționată într-un sens total opus războiului, către pacifism. Angajamentul eroilor față de un set de valori morale fundamentale este profund. Personajele aleg întotdeauna să rămână fidele Vieții, valoare centrală, cu sacrificiul propriilor vieți. Faptul că ele *pot* să aleagă (spre deosebire de evrei, de exemplu, care nu aveau opțiunea vreunui compromis salvator) conferă dramatism poveștii lor. În schimbul renunțării la convingerile personale pacifiste, ei ar fi putut fi scutiți de persecuții. *Heil Hitler and live!* era sloganul campaniilor naziste care-i vizau pe Martorii lui Iehova (aproximativ 25 000, în Germania), după cum evocă Simone Arnold în *The School Girl, the Nazis and the Purple Triangles*³⁹, care, la numai 12 ani, este exmatriculată, arestată și trimisă la închisoare pentru refuzul de a saluta zvästică. Dar, pentru ei, „alegerea” nu este, propriu-zis, o alegere, ci o necesitate necondiționată de a se supune imperativului divin *Să nu ucizi!*. Același imperativ îl opun și criticismului celor din aceeași „tabără”, camarazi indignați de „lipsa de patriotism”. Întrebat „ce s-ar întâmpla dacă toți ar face ca tine?”, unul

din protagoniștii *The Good War and Those Who Refused to Fight It* răspunde „Nimeni nu ar mai omorî pe nimeni”.

Obiectivul de a genera emoție în rândul maselor, prin expunerea la un ideal moral atât de înalt, întruchipat de personajele obiectoare de conștiință e dificil de bifat în cazul filmelor despre OC. Fie că ne raportăm la teoria simulării – o situație imaginată provoacă aceeași emoție ca una reală sau la teoria gândurilor – emoția e rezultatul gândurilor care apar în timpul vizionării filmului, întrebarea „De ce mi-ar păsa de acest personaj?” rămâne incomodă pentru spectator. OC este un subiect marginal, un fenomen izolat, cu care doar un public foarte restrâns ar putea rezona. Cercetări interdisciplinare recente⁴⁰, ale științelor cognitive și filosofiei filmului au arătat că mecanismele de simulare în creierul uman permit conexiuni prin care spectatorul poate deduce sensul filmului, cartografiat metaforic în sistemul nostru senzorial-motor. Dar înțelegerea, care apare atunci când privitorul deduce gândul încorporat în forma metaforei cinematografice, este doar un nivel de percepție. Spectatorul înțelege că războiul e un rău (necesar), care nu poate fi evitat întru totul și cu care trebuie să se obișnuiască, așa cum sfătuia Augustin, iar cei care se opun războiului, din motive personale, religioase sau seculare, sunt percepuți ca „o specie aparte”, cum mărturisește chiar un personaj, al cărei curaj e admirat, dar nu poate fi asimilat colectiv de publicul spectator, ci doar individual. Mai mult, în ciuda „reproductibilității mecanice”, ce oferă posibilitatea unei experiențe colective⁴¹, servind astfel, într-un fel, scopului de a crește gradul de conștientizare a problematicii OC, filmul, prin natura sa, alterează trăirea. Căci filmul explică emoția, mișcarea (*κίνημα*, *kìnema*) e impusă din exterior, nu izvorăște din interior, cum se întâmplă, de exemplu, când contemplăm o pictură, care nu mișcă, dar ceva se “mișcă” în interiorul nostru.

Relația dintre producțiile cinematografice amintite și percepția lor socială poate fi analizată și prin filtrul dialecticii artă ușoară - artă serioasă a lui Adorno⁴². Deși tema (războiul), subiectul (obiecția de conștiință) și intenția declarată a artiștilor (fie ei scenariști, regizori sau actori) de a transmite un mesaj social important sunt cât se poate de serioase, de cele mai multe ori această „seriozitate” este știrbită de maniera comercială de punere în scenă a narațiunii, care compromite

valoarea producției. Este, spre exemplu, cazul peliculei *Hacksaw Ridge*, în regia lui Mel Gibson, despre care Richard Brody spune că „în încercarea de a-și exprima repulsia față de război și admirația pentru curaj, etalează o violență pornografică, ce subminează scopul moral superior al filmului”⁴³. Este mai puțin cazul trilogiei *Condiția umană* a regizorului japonez Masaki Kobayashi (el însuși pacifist în WWII), care, urmărind de aproape de angoasa personală profundă a eroului, clarifică și îmbogățește înțelegerea a ceea ce înseamnă să rămâi fidel unui ideal moral în circumstanțe dificile.

4. Concluzii

Deși statistic scăzut, interesul cinematografilei pentru obiecția de conștiință există, așa cum reiese din lista filmelor propuse spre exemplificare în acest articol. Cel puțin una din producțiile care ilustrează preocuparea pentru OC este considerată o capodoperă a cinematografilei mondiale (*Condiția umană*), iar alta (*Hacksaw Ridge*) este câștigătoare a două premii Oscar. Aceste aprecieri internaționale sporesc șansele ca subiectul tratat, în speță OC – o temă demnă de reflecție filosofică, dar relativ neglijată, să ajungă la un public larg. Din păcate, în România, subiectul este și mai puțin dezbătut, lucru care se reflectă inclusiv în lipsa producțiilor cinematografice autohtone care să amintească problematica OC – din aproximativ 40 de filme românești despre al Doilea Război Mondial, cel mai apropiat de subiectul OC este *Pădurea Spânzuraților*, regizat de Liviu Ciulei, după romanul omonim al lui Liviu Rebreanu, și premiat la Cannes. Dilema morală a lui Apostol Bologa, izvorâtă din conflictul dintre datoria sa de ofițer al armatei austro-ungare și sentimentul de apartenență la națiunea română, prezintă motivații ideologice similare OC.

Dincolo de neajunsurile cinema-ului, pe care teoreticienii filosofiei filmului le aduc în atenție, pe bună dreptate și cu bună intenție, filmul rămâne un experiment util de gândire filosofică și un vector important de diseminare, prin capacitatea sa tehnologică de reproducere. În particular, filmul de război centrat pe OC invită la o reflecție asupra unor teme filosofice importante, precum libertatea

individuală și de conștiință, credința personală, limitele noastre morale – aspecte cărora spectatorul nu este neapărat înclinat să le acorde atenție în graba sa cotidiană și apetența pentru wow-erism. Proiectarea pe ecran a unui înalt ideal pacifist și situarea personajelor pe un plan moral atât de elevat poate fi intimidantă, dar răgazul de a reflecta la aceste subiecte, pe care filmul ni-l dă chiar și numai pentru scurt timp, este o paranteză prielnică pentru cultivarea unei atitudini critice față de propriile limitări și a unei sensibilități necesare emancipării morale.

Note:

¹ Ricciotto Canudo, 1922, „Manifeste des sept arts”, disponibil la https://www.academia.edu/23041901/Ricciotto_Canudo_Manifeste_des_7_arts, accesat la 11.01.2021.

² Walter Benjamin, 1969, “The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”, în ed. Hannah Arendt, *Illuminations* (New York: Schocken Books): 13.

³ Julie Kuhlken, 2009, “Theodor Adorno”, în Felicity Colman (ed.), *Film, Theory and Philosophy – the Key Thinkers* (Montreal: McGill-Queens University Press), 51.

⁴ <https://www.theguardian.com/film/2014/jul/17/why-so-obsessed-second-world-war-films>, accesat la 11.01.2021.

⁵ În 1947, grupului religios *Quakers* i s-a acordat premiul Nobel pentru pace, pentru „munca lor de pionierat în mișcarea internațională de pace, pentru efortul de ameliorare a suferinței umane și pentru promovarea fraternității între națiuni”. Informații disponibile la <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1947/summary/>, accesat la 11.01.2021.

⁶ Charles C. Moskos, John Whiteclay Chambers, 1993, *The New Conscientious Objection - From Sacred to Secular Resistance* (New York: Oxford University Press), 9.

⁷ Augustin, 1963, *The City of God Against The Pagans [De Civitate Dei Contra Paganos]*, trad. William M. Green, (Boston: W. Heinemann), VI:XIX.

⁸ Toma de Aquino, 1947, *Summa Theologica* (Ohio: Benziger Bros.), II-II, 40, 1.

- ⁹ Toma de Aquino, 1947, *Summa Theologica* (Ohio: Benziger Bros.):1a1x, Q. 40, a.1.
- ¹⁰ Hugo Grotius, 2005, *The Right in War and Peace*. Ed. Richard Tuck (Indianapolis: Liberty Fund), 1539.
- ¹¹ Thomas Hobbes, 2020, *Leviatanul* (București: Herald), 170-171.
- ¹² Thomas Hobbes, 2020, *Leviatanul* (București: Herald), 98.
- ¹³ Sistem militar mixt, format dintr-un nucleu permanent și elemente teritoriale - *landwehr* și *landsturm*. Preluarea modelului prusac s-a produs și la noi în țară, ca parte a reformei militare sub Carol I.
- ¹⁴ *Conscientious Objection to Military Service*, 2012 (New York și Geneva: UN Publication), 4.
- ¹⁵ Primul obiector de conștiință atestat istoric este cel al lui Maximilian de Numidia (274-295). Obligat să se înroleze la 21 de ani, el este adus, în martie 295, în fața proconsulului roman Cassius Dio, pentru a jura credință Împăratului ca soldat. Maximilian refuză, afirmând că, în calitate de creștin, nu poate sluji în armată, iar refuzul atrage după sine decapitarea sa.
- ¹⁶ *Nimeni nu poate sluji la doi stăpâni: căci ori îl va urî pe unul și-l va iubi pe celălalt, ori îi va fi devotat unuia și-l va disprețui pe celălalt*. Matei 6:24 și Luca 16:13.
- ¹⁷ Angelo Di Berardino, et al. (Eds.), 2014, *Encyclopedia of Ancient Christianity* (Illinois: IVP Academic Press) 1, 589.
- ¹⁸ Majoritatea împăraților romani timpurii au discriminat și persecutat creștinismul, culminând cu Marea Persecuție a lui Dioclețian (303) și sfârșind cu Edictul din Milan (313), prin care legile persecuției au fost abrogate.
- ¹⁹ Angelo Di Berardino et al. (Eds.), *op. cit.*, 3, 933.
- ²⁰ *Ibidem*, 3, 934.
- ²¹ *Ibidem*, 3, 933.
- ²² Din engl. *quaker*, tremurător. Termen folosit inițial în sens peiorativ, pentru a indica obiceiul de a tremura, ca semn al emoției religioase. Informații disponibile la <https://quaker.org/>, accesat la 27.12.2020.
- ²³ Charles C. Moskos, John Whiteclay Chambers, *op. cit.*, 10.
- ²⁴ Încă din 1575, în timpul războaielor de independență olandeze, menoniții au fost scutiți de obligația de a participa la război, în baza credințelor lor religioase. *Conscientious Objection to Military Service*, 2012 (New York și Geneva: UN Publication), 3.
- ²⁵ *Conscientious Objection to Military Service*, 2012 (New York și Geneva: UN Publication), 3.

- ²⁶ Peter Brock, 2002, *Liberty and Conscience - A Documentary History of the Experiences of Conscientious Objectors in America through the Civil War* (Oxford: Oxford University Press), 7.
- ²⁷ Charles C. Moskos, John Whiteclay Chambers, *op. cit.*, 12-13.
- ²⁸ *Ibidem*, 13.
- ²⁹ *Ibidem*, 14.
- ³⁰ *United States Code: Selective Training and Service Act of 1940, Library of Congress*, disponibil la <https://www.loc.gov/item/uscode1940-006050a003/>, accesat la 30. 12. 2020.
- ³¹ Hugh Macgill, 1968, "Selective Conscientious Objection - Divine Will and Legislative Grace", în *Virginia Law Review* (54:7): 1367.
- ³² Charles C. Moskos, John Whiteclay Chambers, *op. cit.*, 14.
- ³³ John Glen, 1983, "Secular Conscientious Objection in the United States: The Selective Service Act of 1940", *Peace & Change* 9 (1): 63, apud E. R. Wilson, 1975, *Evolution of the C.O. Provisions in the 1940 Conscription Bill*, "Quaker History" 64 (1): 3-15, disponibil la <http://www.jstor.org/stable/41946757>, accesat la 03.01.2021.
- ³⁴ *Basic law for the Federal Republic of Germany*, revizuită, în "Federal Law Gazette", disponibilă la https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0030, accesat la 03.01.2021.
- ³⁵ https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html.
- ³⁶ Eric R. Williams, 2017, *The Screenwriters Taxonomy. A Roadmap to Collaborative Storytelling* (New York: Routledge), disponibil la <https://learning.oreilly.com/library/view/the-screenwriters-taxonomy/9781351610667/xhtml/Ch02.xhtml>, accesat la 19.01.2020.
- ³⁷ Propozițional, de altfel, cu procentul obiectoarelor de conștiință înregistrat în WWII în SUA (cel mai mare producător de filme de război) - 0,25% din masa conscripțiilor (16 milioane).
- ³⁸ <https://www.imdb.com/>.
- ³⁹ În lagărele de concentrare, evreeii erau identificați cu o stea galbenă (Steaua lui David), iar Martorii lui Iehova, cu un triunghi mov.
- ⁴⁰ Maarten Coëgnarts, 2017, "Cinema and the embodied mind: metaphor and simulation in understanding meaning in films", în *Palgrave Commun* 3, disponibil la <https://www.nature.com/articles/palcomms201767>, accesat la 23.01.2021.

⁴¹ Walter Benjamin, 1969, "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction", în ed. Hannah Arendt *Illuminations*, (New York: Schocken Books), 21.

⁴² Julie Kuhlken, 2009, "Theodor Adorno", în ed. Felicity Colman, *Film, Theory and Philosophy – the Key Thinkers*, (Montreal: McGill-Queens University Press): 52.

⁴³ <https://www.newyorker.com/culture/richard-brody/mel-gibsons-hacksaw-ridge-religious-pomp-laced-with-pornographic-violence>.

Bibliografie

Augustin. 1963. *The City of God Against The Pagans*. Trad. William M. Green. (Boston: W. Heinemann).

Benjamin, Walter. 1969. „The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction”. În ed. Hannah Arendt. *Illuminations* (New York: Schocken Books), 1-26.

Brock, Peter. 2002. *Liberty and Conscience - A Documentary History of the Experiences of Conscientious Objectors in America through the Civil War* (Oxford: Oxford University Press).

Canudo, Ricciotto. 1922. „Manifeste des sept arts”, disponibil la https://www.academia.edu/23041901/Ricciotto_Canudo_Manifeste_des_7_arts.

Coëgnarts, Maarten. 2017. "Cinema and the embodied mind: metaphor and simulation in understanding meaning in films". *Palgrave Communications* (3): 1-15.

Di Berardino, Angelo. 2014. *Encyclopedia of Ancient Christianity*, (Illinois: IVP Academic Press).

Glen, John. 1983. "Secular Conscientious Objection in the United States: The Selective Service Act of 1940". *Peace & Change* 9 (1): 55-71.

Grotius, Hugo. 2005. *The Right in War and Peace*. Ed. Richard Tuck (Indianapolis: Liberty Fund, Inc.).

Hobbes, Thomas. 2020. *Leviatanul*. (București: Editura Herald).

- Kuhlken, Julie. 2009. „Theodor Adorno”. În ed. Felicity Colman. *Film, Theory and Philosophy – the Key Thinkers*. (Montreal : McGill-Queens University Press), 51-61.
- Macgill, Hugh. 1968. “Selective Conscientious Objection - Divine Will and Legislative Grace”. *Virginia Law Review* (54: 7): 1355-1394.
- Moskos, Charles; Chambers, Whiteclay John. 1993. *The New Conscientious Objection - From Sacred to Secular Resistance*, (New York: Oxford University Press).
- Toma de Aquino. 1947. *Summa Theologica* (Ohio: Benziger Bros.).
- Williams, R. Eric. 2017, *The Screenwriters Taxonomy. A Roadmap to Collaborative Storytelling* (New York: Routledge).
- Conscientious Objection to Military Service*. 2020 (Geneva: UN Publication).